

## КОНЯРСТВО УКРАЇНИ: ВІХИ ІСТОРІЇ І СУЧАСНІСТЬ

А.А. Бондар

Інститут тваринництва УААН

*Розглядається питання еволюції й одомашнення коней та їх розведення в Україні з древніх часів до наших днів.*

### **еволюція, одомашнення коней, коняр, селекція, порода, технологія**

Україна відома своїми древніми конярськими традиціями: розведенням коней ще за трипільських, кіммерійських, скіфських, древньослов'янських часів [1]. Коней і дотепер використовують у сільському господарстві, спорті, туризмі, прикордонних військах, міліції. Від коней одержують цінні продукти харчування – м'ясо і молоко, і навіть ліки.

В Україні археологами і палеонтологами викопані рештки древніх коней, яких було одомашнено вперше в Європі. Відомо, що коні пройшли тривалий і складний шлях історичного розвитку. Еволюція їх відбулася в напрямі збільшення росту, зміни зубної системи, появи однопалих кінцівок з міцними копитами та інших ознак, які дедалі більше наближали їх до сучасних коней.

Родовід коней можна розглянути як еволюційну зміну одних предків іншими, більш досконалішими: еогіппус – орогіппус – епігіппус – мезогіппус – міогіппус – парагіппус – мерігіппус – пліогіппус – тарпан – кінь [4]. Еволюцію коней висвітлено в експозиціях Палеонтологічного музею НАН України в Києві та в Музеї тваринництва України у Харкові, де встановлено родовідне дерево коней у формі вітражу [5,6].

Україна – єдина територія в Європі, де останні дикі коні – тарпани – дожили до другої половини XIX ст. Професор В.Г. Гаптнер відмічав, що тарпан був приречений на загибель економічним розвитком. З освоєнням степів, розвитком землеробства та вівчарства тарпанів знищували. Останнього тарпана (кобилу) було забито селянами напередодні різдвя 1879 р. на Агайманському полі, недалеко від Асканії-Нової. Про це повідомляли Ф.Е. Фальц-Фейн і О.О. Браунер [7, 8].

Зріст тарпанів не перевищував 135 см, вони мали широколобу голову без чубка, стоячу гриву, мишасту масть, ремінь на спині з темного волосся, зеброїдність передніх кінцівок, а на задніх – відсутність каштанів. Вони могли схрещуватись зі свійським конем і давати плодюче потомство.

Тарпани населяли лісостепову частину України та сусідні території дуже давно. Доведено, що їх почали одомашнювати за 4-3 тис. років до нової ери, значно пізніше, ніж інші види сільськогосподарських тварин (за винятком свійської птиці, хутрових звірів та риби). На підставі багатьох матеріалів вважається безперечним, що коней одомашнювали в різних районах Південно-Східної Європи, степової частини Азії, у межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї. В Америку і Австралію коні потрапили з переселенцями [2, 8].

У 1962 р. під керівництвом Д.Я. Телегіна [9] біля села Деріївка Онучівського району Кіровоградської області на правому березі Дніпра було розкопано стародавнє поселення. Остеологічна колекція цих розкопок становила 3703 кістки різних видів ссавців, з них 2255 (понад 60%) належить коням. Це поселення датується другою половиною IV тис. до н.е. Аналізуючи структурні особливості черепа деріївського коня і порівнюючи його з черепами тарпанів, В.І. Бібікова прийшла до висновку, що він належить коню, якого було одомашнено. Зріст древнього коня становив 144 см [10].

Умовою одомашнення тварин був перехід людини від кочового до осідлого способу життя. Такими були племена трипільської культури, які вже вміли розводити інших тварин, займалися землеробством, гончарством. Зважаючи на етнографічні дані, у первісному суспільстві могли застосовуватись два способи доместики: імпритинг і насильне приручення за допомогою голоду. Перший – більш ранній, другий з'явився значно пізніше. Відловлювання малят тварин – безпосередній і найдавніший спосіб приручення диких звірів, тому що в цьому віці у них проявляється сильний потяг до людини, яка замінює тварині матір, у повному розумінні цього слова, на ранніх стадіях онтогенезу, магічно діє на тварину внаслідок чого вона стає відданим другом людини і рідко покидає її з власної волі. Спійманих дорослих тварин заганяли у загорожі, тримали на прив'язі і залишали без води та корму до тих пір, поки вони не ставали приборканими [2, 11]. Такі прийоми одомашнення здичавілих коней використовують і в наш час деякі аборигенні племена Америки й Австралії.

Древні трипільські племена, які мешкали на території теперішньої України, одні з перших у світовій історії одомашнили коней.

Як вважав академік В.І.Вернадський, відкриття людиною більш прогресивних і надійніших способів поповнення харчових ресурсів – тваринництва і землеробства – зроблене більш як за 600 поколінь до нас, вирішило усе майбутнє людства [12].

Українські історики М.С. Грушевський, Н.Д. Полонська-Василенко, О. Субтельний та інші стверджують, що саме на території України розвинулася найбільш рання аграрна цивілізація Європи. Якщо природа виявилася лагідною до України, то цього не скажеш про її історію. З давніх-давен аж до новітніх часів, через свої природні багатства й незахищеність Україна зазнавала спустошливих нападів і завоювань. Але селяни, наші древні предки, вирізнялися надзвичайною витривалістю: завойовники не раз приходили та зникали, а вони й далі чітко трималися землі і худоби, що їх годувала [13-15].

Кімерійці – перший народ Східної Європи справжнє ім'я якого зафіксоване в писаних джерелах і дійшло до наших часів – лише вони, на думку О. Субтельного, десь між 1500-1000 рр. до н.е. опанували просту, на перший погляд, техніку їзди верхи на конях. Конярство не лише забезпечувало кімерійців “засобами пересування”, а й давало значну частину продуктів харчування (в гомерівській “Іліаді” їх називали “дивними доїтелями кобилиць” і “млікоїдами”). Кімерійці мали першокласні для свого часу зразки озброєння та спорядження для верхового коня.

На зміну кіммерійцям прийшло войовниче кочове плем'я – скіфи. Геродот, який відвідав скіфів у V ст. до н.е., присв'ятив їм четверту книгу (“Мельпомена”) своєї “Історії” [16]. Він цікаво описує доїння скіфами кобил. З кобилячого молока скіфи виробляли сир “іпака”, який довго зберігався і був придатний для харчування в далеких походах. Скіфи споживали також кумис.

Кочове господарство скіфів за суворих зим було неможливе без коней, оскільки корм для худоби кочовики не заготовляли, а добувати траву з-під снігу можуть тільки коні. Лише після того як пройдуть вони, за ними можуть пастися вівці та велика рогата худоба.

Скіфи були не тільки скотарями, а й непереможними воїнами. Основу скіфського війська становила легкоозброєна кіннота – лук зі стрілами, короткий меч-акинак і спис вправно діяли в руках своїх володарів. Дослідник В.Г. Ян так описує скіфського коня: “... сірий, з темною смугою уздовж хребта, невеликий але міцний і горбоносий, був справжній берк (витривалий дорожній кінь), на якому скіфи мандрували, не боячись всяких нестатків” [18].

Скіфів змінили сармати. У своєму побуті вони були близькими до скіфів. Саме у сарматів з'явилося жорстке сідло і стремена. Скіфські жінки не їздили верхи, а у сарматів їх можна було побачити в сідлі [11].

Найдавніший період історії слов'ян, на думку вчених, відноситься до бронзового (друга половина II тис. до н.е.) і раннього залізного (I тис. до н.е.) віку. Племена землеробів і скотарів зарубинецької культури (III ст. до н.е.) вважаються за найдавнішу слов'янську культуру, на зміну якої прийшла так звана черняхівська. У розкопках цих культур залишків коней зустрічається відповідно 17,8 і 9,2% [19].

Слов'яни в I тис. н.е. використовували коней як джерело м'яса, для обробки землі та для верхової їзди. Конярство набуло великого значення у київських князів для утворення війська. Літописи згадують про великі табуни коней. Так, в 1146 р. у чернігівського князя Святослава в Рахнах на Чернігівщині було 3000 кобил і 1000 коней – для дружини. Не тільки князі й бояри мали свої табуни, але й у селян було досить коней. Кіннота княжої доби складалась з коней місцевих та добутих у сутичках з половцями. Коней взимку утримували в приміщеннях, а влітку випасали на пасовищах. Володимир Мономах у своєму “Поученні дітям” зазначав, що сам приглядав за роботою конюхів. Селяни сіяли багато вівса і віддавали його значну частину князю як данину. За часів Київської Русі удосконалювалась зброя, коней почали підковувати.

Після татарської навали сільське господарство і конярство Київської Русі, як його складова частина, занепали. З утворенням запорізького козацтва на межі XV-XVI ст. почалося відродження конярства в Україні. Козаку неможливо було без коня. Про це пише Д.І. Яворницький: “Більш за все запорожці розводили, безумовно, коней. Таким уже було заняття запорізького козака: він тільки тоді й був козаком, коли мав коня. Без коня він і не лицар; лише верхи на коні, з ратищем у руці він був страшним для ворогів – татар, турків, поляків” [20].

Кожен козак повинен був з'являтися після оголошення походу до місця збору з двома кіньми, які мали бути добрими і здоровими. Коней, підготовле-

них до походу козаком, зборонялось використовувати на важких роботах. На початку XVIII ст. майже у кожного полку були кінні заводи.

Першим “казенним” заводом в Україні був Деркульський, заснований у 1765 р., а з часом створюються Стрілецький (1805), Лимаревський (1822) і Новоолександрівський, потім Олексіївський (1825). За даними Д.А. Волкова, в цих заводах налічувалось 2600 маток [21].

Кінні заводи виконували замовлення держави по вирощуванню коней для сільського господарства, армії і спорту. У кінних заводах проводили роботу з чистокровою верховою, арабською, туркменською, ваговозними породами іноземного походження, а також вітчизняними – орловською, орловсько-розтопчинською породами коней. У Стрілецькому кінзаводі у XIX ст. було створено стрілецьку породу коней, яку використовували під офіцерське сідло та у племінній справі для поліпшення екстер'єру місцевих порід. Велику роль у поліпшенні орловського рисака відіграв Дібрівський кінний завод (1888), в якому в 1899 р. провів свої перші досліди по штучному осіменінню коней засновник цього методу, видатний вчений І.І. Іванов. У XX ст. за радянських часів в Україні були засновані нові кінні заводи: Олександрійський (1936), Лозівський (1936), Ягольницький (1939), Запорізький (1945) та Онуфрієвський (1947).

Племінне конярство, крім державних кінних заводів, було зосереджено в руках заможних приватних власників, які мали свої невеликі кінні заводи, постачали коней в армію та для випробувань на Московський, Київський, Харківський та інші іподроми.

Кращих коней для племінних цілей і для спорту постачали державні кінні заводи. Так, в Деркульському кінному заводі використовували цінних жеребців-плідників чистокрової верхової породи - Кво-Вадіс, Айдль Бой, Лув'є, Енержик, Гаяра, Галті Мор та ін. У 1906 р. вихованець заводу жеребець Гаммурабі виграв Всеросійське Дербі і вперше в історії вітчизняного кіннозаводства був посланий на скачки в Англію. Жеребцю Стрілецького заводу Бівуак у 1867 р. було присуджено золоту медаль на Паризькій всесвітній виставці. Стрілецькі коні дивували експертів та відвідувачів на інших виставках. У Дібрівському кінному заводі, завдяки створенню дуже сприятливих умов годівлі, утримання і тренінгу коней, швидко покращувались якості орловського рисака.”Дібрівська система тренінгу” виробляла у рисаків не тільки силу, але й жвавість. У 1903 р. вихованець заводу жеребець Бивалий виграв рисисте Дербі, а через рік ставить видатний на той час рекорд на 1600 м – 2 хв. 20 сек. Велику славу Дібрівському заводу здобув жеребець Хвалений, який блискуче виступив у Парижі в Континентальному призі.

Під час першої світової та громадянської війн конярству заподіяно великої шкоди. Н. Полонська-Василенко, яка була свідком тих подій, пише, що загальне становище України було страшне. Вона витримала – економічно – три роки війни, величезні мобілізації людей, коней, худоби [14].

У 1916 р. в усій імперії було 35,8 млн. голів коней, в 1922 – 18,9 млн. Скоротилось поголів'я коней і в Україні (таблиця).

У 20-і роки було створено ГУКОН (Головне управління Державного кіннозаводства і конярства), яке опікувалось станом утримання, племінної

справи та використання коней. Інтенсивне відтворення поголів'я коней у межах держави спостерігається після введення НЕПу – нової економічної політики, коли кожен селянин повірив у те, що він повновладний господар своєї землі.

Під час колективізації (1929-1933 рр.) поголів'я коней скоротилось більше ніж у 2 рази (з 5,6 до 2,6 млн. голів). В Україні відбувся страшний голодомор, який був лихом не лише для людей, а й для тварин, зокрема коней. Коней не було чим годувати, а колгоспна знеосібка довершила справу. За свідченням сучасників, коней різали та їли. Коні ходили по полях і селах без нагляду і піймати їх не становило великих труднощів [11].

Слід відзначити, що до колективізації до коней було набагато краще відношення. Але потрібно було відроджувати конярство в колективних господарствах. Будьоний С.М., який опікувався розвитком конярства у державі, у своїх працях зазначав: “Треба братись за підняття якості нашого коня, так як кінь колгоспу – це вчорашній кінь індивідуального господарства, кінь ще низькорослий та слабкий. Він потребує серйозної переробки. За вірної організації конярства, кінь допоможе господарському зростання колективу і стане базою, якою повинен поповнюватись кінський ремонт для Червоної Армії, для промисловості, транспорту та інших потреб народного господарства”.

Вирішальна роль у покращенні якості коней належала кінним заводам і племфермам, де утримувались кращі жеребці-плідники і кобили – призери та переможці призів: Букет, Глобус, Баянчик, Біологія, Гітара, Доба та інші – у Деркулі; Будинок, Бунчук, Табор, Гібрид, Героїня, Газель, Бездна та інші – у Стрілецькому кінзаводі; У Дібрівському кінзаводі була створена прогресивна лінія Гільдейця, що стала основою при створенні російської рисистої породи; робота з орловською рисистою породою привела до створення двох ліній – Воїна та Бубенчика [21].

Свій внесок у покращення стану конярства у довоєнний період зробили новостворені заводи – Дніпропетровський, Олександрійський, Лозівський, Ягельницький.

До 1941 р. поголів'я коней в Україні зросло до 4,7 млн. голів. На початку війни було зроблено все можливе, щоб врятувати краще поголів'я шляхом евакуації на схід, але величезну кількість коней було втрачено. В 1946 р. на Україні лишилось 2 млн. коней, а до 1954 їх поголів'я зросло до 2,5 млн. голів.

**Динаміка поголів'я коней в Україні, млн. голів**

| Рік       | 1916 | 1929 | 1933 | 1941 | 1961 | 1971 | 1980 |
|-----------|------|------|------|------|------|------|------|
| Поголів'я | 5,5  | 5,6  | 2,6  | 4,7  | 1,8  | 1,3  | 0,87 |
| Рік       | 1986 | 1991 | 1996 | 1998 | 1999 | 2000 | 2001 |
| Поголів'я | 0,83 | 0,74 | 0,76 | 0,74 | 0,72 | 0,69 | 0,70 |

Різке скорочення кількості коней почалось у зв'язку з високими темпами механізації сільського господарства та хибами у його керівництві. У цей період, майже припинили роботу в конярстві державні племінні станції, значно скоротилася кількість племферм, мало отримували лошат для вирощування якісних коней для ремонту кінського поголів'я [21].

Однак у кінних заводах України продовжували утримувати племінне ядро коней основних порід. У повоєнні роки в деяких з них були розміщені трофейні коні, які надійшли з країн Європи. Це розширювало можливості селекції, створення нових ліній, породних груп, а потім і вітчизняних порід коней.

Упродовж віків в Україні створювались місцеві породи коней – для дружини князів, запорізького війська – методом народної селекції. Лише в ХХ ст., особливо у повоєнні роки, процес виведення порід в Україні проходив під методичним керівництвом науковців.

Українська верхова порода коней апробована і затверджена як селекційне досягнення в 1990 р. Її створювали під науково-методичним керівництвом спочатку Всесоюзного інституту конярства, а потім – Інституту тваринництва УААН (Д.А. Волков) у співдружності з фахівцями кінних заводів та племінних ферм України. Нова порода поєднує в собі позитивні якості вихідних порід: енергійний темперамент, силу і жвавість чистокровної, красу й елегантність форм орловсько-ростопчинської, великий зріст, масивність, продуктивність рухів та спортивні якості тракененської, угорської та гановерської порід, міцну конституцію, високу плодючість та адаптивність місцевих порід. Українські коні добронравні, легкі в правуванні, витривалі, відносно невимогливі до умов утримання.

Різноманітність генотипів дозволяє шляхом добору та підбору здійснювати подальше удосконалення породи в різних напрямках. Але найбільш чітко її якості проявляються в кінному спорті. Коні української верхової породи беруть участь в спортивних змаганнях, починаючи з виступів на Олімпіаді в Мехіко і закінчуючи перемогами на етапах Кубка Світу, “Вольво”.

Коней української верхової породи багато експортується в країни Західної Європи.

Селекційна робота з українською верховою породою спрямована на консолідацію бажаного типу, поліпшення спортивних якостей і генеалогічної структури.

Новоолександрівська ваговозна порода коней створена в кінних заводах та племінних фермах України. У її створенні брали участь зоотехніки-селекціонери, директори кінних заводів, працівники корпорації “Конярство України” та науковці Інституту тваринництва УААН.

Новоолександрівський ваговоз забезпечує виконання сільськогосподарських робіт усіх видів, має достатню витривалість, здатність виконувати роботу та розвивати при цьому тягове зусилля в середньому не нижче 60-65 кг при живій масі 500-600 кг. Великою перевагою коней новоолександрівської ваговозної породи у порівнянні з багатьма іншими породами є її відмінна пристосованість до різних господарських та кліматичних умов. Коні мають оптимальний тип будови тіла з точки зору сучасних вимог сільського господарства. Вони некрупні, широкотілі, міцної конституції з енергійним урівноваженим темпераментом. Особливо цінною рисою їх є непримхливість до корму, здатність добре його засвоювати та відмінно зберігати вгодованість.

У деяких господарствах України цих коней використовують для отримання молока та виготовлення із нього кумису.

Усі ці якості дозволяють характеризувати новоолександрівських ваговозів як одну з найбільш цінних порід.

В Україні проводиться робота з чистокровою верховою породою в чотирьох кінних заводах і в племрепродукторах за селекційними планами та під методичним керівництвом лабораторії конярства Інституту тваринництва УААН (О.О.Новіков). Певну роботу проводять по удосконаленню коней орловської та російської рисистої порід, використанню коней у спорті, сільському господарстві та продуктивному конярстві. В інституті ведуть роботу по іммуно-генетичному контролю походження коней, розробці та впровадженню у виробництво методів штучного осіменіння коней (Харківський біотехнологічний центр) та покращанню якості їх годівлі [22]. Створюється автоматизований банк даних походження та використання вітчизняних порід коней. Готуються і виходять з друку державні племянні книги по вітчизняних породах коней, а також методичні рекомендації по веденню конярства в державних і фермерських господарствах.

В Україні у різні роки працювали і працюють з породами коней вчені і спеціалісти: В.К.Ключніков, Д.А.Волков, І.Д.Манаков, П.П.Волков, О.А.Калантар, Є.Й.Сеньковський, М.М.Пономаренко, Б.М.Гопка, В.П.Федоров, П.А.Дейнека, В.І.Дубовик, П.І.Дубовик, В.О.Пересада, П.М.Павленко, М.С.Кемарська, С.Я.Кузнецов, А.С.Філімонова, В.В.Галась, О.О.Новіков, О.Ю.Дем'яновський, Ф.К.Мусієнко, І.І.Жадан, І.П.Горошко, В.О.Лебедев, О.М.Латка, О.М.Соболь, В.С.Сліж, Т.І.Волкова, С.В.Лютіх, Н.В.Лінькова, О.В.Бондаренко, Н.О.Ларіна, О.А.Чорна, Т.О.Ковальова, В.А.Твердохліб та багато інших. Вчені, фахівці господарств та спортсмени, які працюють з кінями – це справжні патріоти своєї справи.

Інститут тваринництва УААН як і раніше провадить наукове забезпечення галузі конярства в Україні. На базі лабораторії конярства планується створити національний селекційно-технологічний центр, який буде вирішувати комплексні питання розвитку конярства у державі.

Вирішення організаційних, селекційних, технологічних та економічних питань дозволить відродити славні історичні традиції українського конярства.

### **Бібліографічний список**

1. Історія української культури / За загальн. ред. І. Крип'яневича.- К.: Либідь, 1994.- 656 с.
2. І назвали тварин домашніми / Б.М.Гопка, В.І.Костенко, А.І.Сривов та ін.- К.: Урожай, 1990.- 256 с.
3. Коннозаводство и конный спорт / Под ред. проф. Ю.Н. Барминцева.- М.: Колос, 1972.- 319 с.
4. Решетов В.Ю. В.О. Ковалевский.- М.: Просвещение, 1986.- 128 с.
5. Палеонтологический музей: Путеводитель / авт.-сост. Короткевич Е.Л., Белан Н.Г.- К.: Наукова думка, 1987.- 64 с.
6. Бондар А.А. Історія тваринництва України – в музеї. // Збірник наукових праць / Інститут тваринництва УААН.- Харків, 1999.- Вип. XXXX.- С. 128-133.

7. Фальц-Фейн В. Аскания-Нова.- К.: Аграрна наука, 1997.- 346 с.
8. Браунер А.А. Породы сельскохозяйственных животных. III. Лошади / Табл. под ред. проф. А.А. Браунера и агр. С.Ф. Славова.- Одесса: Наркомзем Украины, 1923.- 28 с.
9. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах / Відповід. ред. І.І. Артеменко.- К.: Наукова думка, 1977.- Т. 1.- 442 с.
10. Бибикова В.И. Из истории голоценной фауны позвоночных в Восточной Европе // Природная обстановка и фауна прошлого.- К., 1963.- Вып. 1.- С. 130-137.
11. Судай В.Д. Використання коней в умовах реформованого сільськогосподарського підприємства: Навчю посібник.- Вінниця, 2001.- 203 с.
12. Вернадский В.И. Автотрофность человечества // Химия и жизнь.- 1970.- № 2.- С. 17-22.
13. Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 томах, в 12 книгах.- К.: Наукова думка, 1991.- Т.1.- 736 с.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х томах.- К.: Либідь, 1992.- 1 т.- 640 с.; II т.- 608 с.
15. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. В.С. Кульчицького.- 2-е вид.- К.: Либідь, 1992.- 512 с.
16. Геродот. Історія в дев'яти книгах: наукове видання / Перекл., передм. та прим. А.О. Білецького.- К.: Наукова думка, 1993.- 573 с.
17. Мозолевський Б. Скіфський степ // Витоки: Від найдавніших часів до першої половини IX ст. / Упорд. О.І.Гуржія; Передм. В.М. Рички, О.І. Гуржія.- К.: Україна, 1995.- 416 с.
18. Ян В.І. Огни на курганах: Историческая повесть.- М.: Правда, 1986.- 478 с.
19. Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н.е. // Археологія.- 1977.- № 24.- С. 29-37.
20. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.- Львів: Світ, 1990.- Т.1.- 318 с.
21. Волков Д.А. Конярство.- К.: Урожай, 1971.- 161 с.
22. Волков Д.А., Новиков О.О., Волкова Т.І., Лютих С.В. Створення порід коней, стан і перспективи розвитку конярства в Україні // Збірник наукових праць / Інститут тваринництва УААН.- Харків, 1999.- С. 97-106.

*Рассматриваются вопросы эволюции и одомашнивания лошадей и их разведение в Украине с древних времен до наших дней.*

*The questions of evolution and domestication of horses and their breeding in the Ukraine from ancient times up to our days are considered*